

Мехри НОРБОШЕВА

**ГЎДАКЛИК ВА ИЛК ЁШ ДАВР
ПСИХОЛОГИЯСИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Меҳри Норбошева

**ГЎДАКЛИК ВА ИЛК ЁШ ДАВР
ПСИХОЛОГИЯСИ**

Мақтабгача таълим бакалавриатлар учун
услугий қўлланма

Термиз-2015

Ушбу услубий қўлланма мактабгача таълим ҳамда педагогика ва психология таълим йўналишининг бакалавр талабалари учун болалар психологияси, психодиагностика , мактабгача педагогика каби фанлардан кенг фойдаланиш учун мўлжалланган. Тавсия этилаётган гўдаклик ва илк ёш даврининг психологик хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар талабаларга болалар психологияси фанидан амалий машғулотларга тайёргарлик кўришда, курс ишлари, малакавий битирув ишлари, мустақил ишлар тайёрлашда фойдаланишлари мумкин.

Услубий қўлланма ТерДУ ўқув услубий кенгашининг 2014 йил 27 ноябр 11 - йиғилишида муҳокама қилинган ва нашр учун тавсия этилган.

Муаллиф :

М.О.Норбошева

психология ф.н, доцент

Тақризчи:

Х.Ф. Шарафутдинова

психол. ф. н., доц.в.б.

ГҶДАКЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Илк ёшдаги болалар жисмоний жиҳатдан тез ривожланиш билан бирга психик жиҳатдан ҳам тез ривожланади. Чақалоқлар психикасининг ривожланиши биринчидан, анализаторларни такомиллашуви билан боғлиқ бўлса, иккинчидан мустақил ҳаракатларнинг ўсиши билан боғлиқ. Анализаторларни тез такомиллашуви натижасида бир ойлик бўлгандан сўнг унда дастлабки шартли рефлексларнинг шаклланиши юзага кела бошлайди. Шу даврда бола психикасининг тез ривожланиши йўлга қўйилади. 2-3 ойлик болаларда анализаторларни фаолияти такомиллашуви натижасида таъсир қилаётган кўзғатувчиларни фарқлаш қобилияти юзага кела бошлайди. Овозларни, сўнгра ёрқин ранглари, таъмларни фарқлай бошлайди. Бола бир ойга тўлгач, ўзини парвариш қилаётган одамга интилади, ўзига яқин инсонини юзига(чеҳраси) қараб ижобий ҳис туйғулар уйғонади. Таъсирга берилиши ва таъсирланишнинг бу шакли бола билан катталар ўртасидаги алоқанинг бошланғич кўринишидир. Шахслараро алоқанинг бу шакли чақалоқлик даврининг тугаши ва илк болаликнинг бошланғич давридир.

Чақалоқда пайдо бўладиган ижобий туйғуларнинг оддий табиий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ эмас. Чунки психик дунёдаги ўзгаришларни ўрганган М.Ю. Кистяковскаянинг уқтиришича, уйқусизликдан қийналиш ва очлик уйғотувчи ва кўзғотувчиларни бартараф қилиш салбий кечинма ва ҳис-туйғуни пасайтиради.

Психолог Д.Б. Эльконин назариясига кўра чақалоқлик давридаги илк болалик, гўдаклик даврига ўтишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб булар:

1) кўз ва қулоқ ёрдамида диққатни муайян бир объектга тўплашнинг пайдо бўлиши, бола ҳаракат фаолиятининг қайта қурилиши бошлангани, алоҳида намоён бўлиши, ҳаракатнинг хулқ ҳодисасига айланиши.

2) сиртдан идрок қилинувчи барча объектларга (субъектларга) алоҳида кўзғатувчига нисбатан ҳосил бўлиши.

3) катта ёшдаги одамларга (онасига ва яқин кишиларга)

нисбатан эмоционал реакциялар (ҳис – туйғулар ва кечинмалар) янги эҳтиёж пайдо бўлишининг кўрсаткичи эканлиги.

4) Боланинг катталар билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжи унинг кейинги психик ўзгариши негизида ташкил этиши.

Гўдакнинг бир ёшгача давридаги психологик хусусиятларининг ўрганиш бўйича бир қатор тадқиқотлар мавжуд. Шулар орасида Н.Л. Фигурин, М.П. Денисова, М.Ю. Кистьяковская, Д.Б. Эльконин, С.А. Аркин, С. Фаянсларнинг асарлари катта аҳамиятга эга, С. Фаянс тажрибасида гўдакка чиройли ва жозибадор ўйинчоқлар 9 см масофадан кўрсатилган, у бутун вужуди билан уларга интиланган, кейинчалик оралиқ 60 см бўлганда боланинг интилиши сустлашган ва ниҳоят улар 100 см дан кўрсатилган боланинг интилиши мутлақо ўчган.

У ўйинчоқ билан бир қаторда турган катта кишига ҳам ана шундай бефарқ қараган, масофа қанчалик қисқарса, боланинг унга интилиши шунчалик кучайган. Кўпгина психологлар болаларда катталар билан бўлган муносабатда юзага келадиган эмоционал реакцияларни жонланиш комплекси деб атаганлар. Бунда бола унинг билан муносабатда бўлаётган одамга мулойим тикилиб жилмаяди, қўл ва оёқлари билан овоз чиқаради. Болада қандайдир кучли мамнунлик ҳисси юзага келади.

Гўдак ёшига тўлгунча жуда кўп ҳаракатларни ўзлаштиради. Боланинг қиладиган турли туман ҳаракатлари орасида қўл – ҳаракатлари психик тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга. 4 ойлик бола нарсаларга қўл чўзадиган, аммо у хали ўзининг қўл ҳаракатларини идора қилолмайди. 5 ойлик бўлгач нарсаларни пайпаслаб кўрадиган бўлади.

Боланинг психик тараққиётида мураккаб ҳаракатларни эгаллаб бориш катта роль ўйнайди. 6 ойлик бўлгач, мустақил ўтара оладиган бўлади. 3-6 ойликча болалар катта ёшдаги одамлар билан танлаб муносабатда бўлади. Болада яқин кишиларга боғланиш содир бўлади, шу сабабли она ёки энагасини кўриш билан қичқириб қаршилайди, талпинади. Ярим ёшга тўлганида атрофдагилар қатори қариндошларига, кўни – кўшниларига кўникиб боради.

8 ойлик бўлгач яна бир мураккаб ҳаракатни – эмаслашни ўрганади. Бола психикасининг ривожланишида бу янги

ҳаракатнинг аҳамияти катта. Эмаклай бошлагач, боланинг атрофдаги нарсалар билан муносабати кенгаяди. У бир нарсани олиб иккинчи нарсага ўриб тақиллатади ва чиқаётган овозга кулоқ солади. Бу ёшдаги болалар бирор нарсанинг қопқоғини очиб ёпишни ёқтирадилар. Бундай ҳаракатлар боланинг қўл мускулларини мустаҳкамлайди. Оғир касалликка учрамай, жисмоний жиҳатдан соғлом ўсган бола 9 -10 ойлик бўлганда юра бошлайди. Юра бошлаган боланинг фаоллиги кун сайин ортиб, эркин ҳаракат қила бошлайди. Бемалол юрадиган бола тор уй доирасидан ташқарига чиқиш имкониятига эга бўлади.

ГҶДАКЛИК ДАВРИДА БИЛИШ ЖАРАЁНЛАР РИВОЖЛАНИШИ

Хотиранинг дастлабки кўринишлари. 6-7 ойлик болаларда тақлид қилиш ҳаракатлари пайдо бўлади. Бола психикасининг тараққиётида тақлиднинг роли катта, бола жуда кўп ҳаракатларни ва нутқни асосан тақлид орқали эгаллайди. Гўдакларда катта ёшдаги кишиларнинг фаолиятини ташкил қилиш асосида унга атрофдаги олам ҳақида дастлабки тафаккур қилишнинг оддий шакллари вужудга келади. 6-7 ойлик бола исми айтилган нарсани кўрсатади. Яъни ҳаракат хотираси пайдо бўлади. хотиранинг дастлабки кўринишлари аста – секинлик билан пайдо бўлади. Масалан, гўдак ўйинчоқни ўйнаяпти, ўйинчоқ овоз чиқарувчи мосламага бириктирилган бўлади. Гўдак ўйинчоқни қўллари ёрдамида эзса ундан овоз чиқади. Бола орадан анча ўтса ҳам ўша ўйинчоқни олиб эзади. Чунки ундан товуш чиқиши мумкинлигини билади. Демак, хотирасида ўйинчоқни босиш ҳаракати қолган ва у шу туфайли ҳам эзиш ҳаракатини бажаради.

Гўдак шу тариқа кичик ҳаракатларни эслаб қолади ва кейинги гал шу ҳаракат орқали натижага эришиши мумкинлигини билади. Масалан боладан “Кўлингиз қани” деб сўралса, унга қўл аъзоси қайсилигини тушунтирилса ва уни хотирасида қолиши учун бир неча марта шу машқ

такрорланилса, у кўл аъзоси қайсилигини тушунади. Кун сайин ҳам такрорлаб беради. Агар 10-11 ойлик гўдак қизча кўлига кўғирчоқ олса албатта уни “тебратиб” ухлатишга ҳаракат қилади. Бола ҳаракатланганда ўз хотирасида сақлаб қолган кўникмалардан фойдаланади. Унинг ҳаракати асосан хотиранинг кучли ишлаши орқали ривожланади. Масалан, бола иссиқ печга беҳосдан кўлини теккизиб олди ва оғриқ сезди кейинги сафар у печга умуман яқинлашмайди. Чунки у аввал печга кўл текканда, оғриқ бўлишини тушунади. Булардан кўриниб турибдики, болада тафақкур ривожланади. Гўдак 5-6 ойлигидан “сермахсул” ҳаракат натижасида яъни 2 та жисмдан фойдаланиш 7 ойликда уйғунликда фикрлашни юзага келтиради. Эмаклаш орқали атрофда турган ўйинчоққа интилади ва уни олиб ўйнайди. Гўдакнинг жисмлар билан бевосита алоқага киришуви улар ёрдамида ҳаракатланиш нарсаларнинг янги хосса ва хусусиятларини билиб олишга имкон яратади.

Тафақкур ва нутқнинг ўсиши. ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида боланинг предметлар билан ҳар хил ҳаракатларнинг амалга оширишдаги илдамлиги фаолиятининг мураккаблашуви фазода ўрин алмаштиришнинг янги шакллари вужудга келиши уни катта ёшдаги одамларга боғлайди. У ўйин орқали фикрлаган нарсаларини ташқарига чиқаришга ҳаракат қилади. Бу унинг мулоқотга киришувида кўринади.

Гўдак ярим ёшида улар билан мулоқотга киришиш жараёни икки хил хусусият касб этади. Аввал мулоқот бир томонлама, фақат таъсир ўтказиш билан чегараланса, энди тесқари муносабат ҳам вужудга келади. Бола катталарнинг кийимини тортқилайди. Уларга қичқиради ва бошқа ҳаракатлардир. Мазкур ҳолат боланинг катталар билан мулоқоти ривожланишининг юқори босқичга кўтарилишидан далолат беради. Бола ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида катталар нутқини идрок қилиш ва уни тушуниши ривожланади. Боланинг ҳамкорлигидаги ўйин фаолияти ҳам ҳис – туйғуга берилиши ҳам нутқ ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бола жуда кўп ҳаракатларни тақлид асосида эгаллайди. Болани 5-6 ойликдан нутқни тушунишга ўргатиш лозим. Бунинг учун болага ўйинчоқ ёки бирор нарсанинг бир неча марта номини айтиб кўрсатиш керак. Кейинчалик болага баъзи нарсаларнинг номи айтилганда, у кўзлари билан шу нарсани қидириб топади. Масалан чапак

-чапак деб, такрорлаб туриб чапак чалинса бола шу сўз айтилиши билан чапак чаладиган ёки болага “ассалому алайкум” таъзим қилиб кўрсатилса, бола сўзни эшитиши билан таъзим қиладиган бўлади.

Бола айрим сўзларга тушуна бошлагач, катталар билан кўпроқ алоқада бўлишни хоҳлайди. Бундан фойдаланиб бола билан кўпроқ муносабатда бўлишга уни нутқини ўстиришга ҳаракат қилиш керак. Бунинг энг осон йўли у билан ўйин ўйнашдир. Масалан кучукни расмини кўрсатиб “мана воввов”, хўроз ёки товукнинг расмини кўрсатиб “Кук-кук” дейиш мумкин, бунда болалар шу каби элементларни равон талаффуз қилишга ўрганади. Бундан ташқари 9-10 ойлик болаларда ўз тана аъзоларининг номларини ўргатиш лозим. Болага “мана оғзи, мана кўзи” деб бир неча марта такрорлаб кўрсатилгандан кейин бола ўз аъзоларининг номини айтиш билан бирин-кетин кўрсатадиган бўлади. Хали ёшига тўлмаган болалар ҳар бир сўзни шу сўз орқали фойдаланган аниқ нарсалар билан боғлай олмайдилар. Бунда нутқни ассоциатив тарзда боғлаш орқали эмас, балки интонация ва имо-ишоралар орқали тушунади. Ўзгалар нутқини тушуниш кўриш гидрокининг замирида вужудга келади. Бунда катта одам ўзи жисм ва расмларга боланинг диққатини жалб этади.

Агар гўдак 3-4 ойлигидан гу-гулашга интилса 5-6 ойлигида айрим товушларни қийқириқ орқали ифода-лайди. Нутқни идрок қилишни ва тушунишни охириги босқичи 9-10 ойлигидан бошланади.

Тадқиқотчи Ф.И.Фрадкина катталарнинг гўдакка қаратилган нутқидан қуйидагича

таъсирланиш ҳолатларини аниқлаган:

1) номи айтилган буюмга жавоб тариқасида бурилиб қараш. (7-8 ойлигида)

2) турмуш тажрибасида эгаллаган ҳаракатларини катталар эслатиши билан бажаришга интилиш (8-9 ойлигида)

3) катталарнинг нутқ орқали кўрсатмасидан оддий нутқ топширқларини бажариш (9-10 ойлигида)

4) катталарнинг нутқ орқали кўрсатмаси бўйича зарур

предметни танлаб олиш (10-11 ойлигида)

5) мумкин эмас таъқиқловчи сўз ёрдамида ҳаракатни тўхтатиш (12 ойлигида)

Гўдакдан ўзгалар нутқини идрок қилиш ва унга жавоб беришга интилиши ҳаракатни амалга ошириши мураккаблашиб бораверади. Булар ақлий имкониятлар даражасига бевосита боғлиқ. 1 ёшгача даврни нутқгача давр деб аташ одат бўлиб қолган. Бу даврда гўдак бош мия ярим шарлари пўстида иккинчи сигналлар системаси фаолияти билан боғлиқ анчагина ишларни яъни нутқ тараққийси билан боғлиқ бўлган кўникма ва малакаларни амалга оширади.

Нутқни тушуниб идрок қилиш кун сайин ортади. У бир нимани олишни сўрашни, айтишни ҳоҳлайди, аста-секин биринчи сўзлар 10-12 та гача пайдо бўлади. Болалар нутқининг ўсиши улар идроки, хотираси, тафаккури, хаёли ва иродаси каби юксак психик жараёнларнинг ривожланишига ёрдам беради.

Гўдаклик маълум бир мақсадга қаратилган онгли фаолиятида том маънога эга бўлган иродаси бўлмайди. Гўдак ҳаракатлари жуда ихтиёрсиз бўлиб, унда ҳаракатларни назорат қилиш заиф ҳолатда бўлади, лекин иродавий ҳаракатнинг баъзи кўринишлари бор. Болани мустақил ҳаракатларини ташкил этишдан эътиборан, унда иродавий ҳислатлар тарбиялана бошлайди. Сочилган ўйинчоқларни йиғиштириб, ўз жойига кўйишнинг ўзиёқ бола учун муҳим топшириқдир. Шунга ўхшаш топшириқлар болани мустақилликка ва матонатлиликка ўргатади.

Гўдакни ўз иродасини тарбиялаш учун унга шароит яратиш лозим. Унга иродавий ҳислатлар фақат доимий равишда машқ қилиш орқали тарбияланади. Масалан, овқатланиш, онаси алла айтганда ором олиш, одамлар орасида ўз яқинларини ёки онасини кўрганда унга талпиниш кабилардир.

Шундай қилиб, илк ёшдаги боланинг психикасининг актив фаолияти, турли –туман ҳаракати ўз атрофидаги нарсаларни кўпроқ билиб олиши жараёнида ривожланар экан, унинг эркин ҳаракатлари учун қулай шароит яратиш лозим. Бола ҳаракатларини чеклаш эса психикасининг нормал ривожланишига маълум даражада зарар еткази.

Бу ёш даврида болани ҳам жисмоний, ҳам руҳан соғлом қилиб ўстириш, кейинги даврлар психик тараққиёти учун муҳим замин яратади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Гўдаклик даврининг асосий хусусиятларини санаб беринг.
2. Гўдаклик даврининг психологик хусусиятларини ёритиб беринг.
3. Жисмоний ривожланиш асосан қайси даврда кечади ?
4. Гўдак асаб тизими қайси даврда жадал ривожланади?
5. Чақалоқ психикасининг ривожланиши нималарга боғлиқ?
6. Чақалоқлик давридан илк болалик гўдаклик даврига ўтишнинг хусусиятлари мавжуд бўлган назарияни ким илгари сурган?
7. Гўдак қайси ёш даврида жуда кўп ҳаракатларни ўзлаштириб олади.
8. Гўдак ҳар томонлама соғлом бўлса қачондан юра бошлайди?
9. Гўдак тафаккури ўсишида нималар туртки бўлади?
10. Бола нутқини ривожланиши нималар билан боғлиқ?
11. Бола нутқини ўстиришда қандай машқлардан фойдаланиш самарали?

ИЛК ЁШИДАГИ (1-3 ЁШ) БОЛАЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Бола ёшидан ошгач, унинг илк гўдаклик даври тугайди 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган давр одатда илк ёш (баъзи адабиётларда илк ёшидаги (ёки ясли ёшидаги) давр деб юрилади.

Инсон онтогенезида унинг ана шу 1 ёшдан 3 ёшгача даври алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу даврда инсон зотига хос энг муҳим сифатлар, характер хислати, атроф муҳитга ўзгаларга муносабат, хулқ – атвор, тафаккур ва онг каби психик акс эттиришнинг турли кўринишлари шаклланади. Буларнинг барчаси қарама-қаршилиқлар кураши остида таркиб топади.

Боланинг юришга уриниши, турли нарсалар билан овуниши

ва машғул бўлиш имкониятлари кенгайиши унинг катталарга бевосита тобелиги уларга боғлиқлиги нисбатан камайишига олиб келади. Бинобарин, унинг мустақил ҳаракат қилиши учун зарур шарт-шароитлар яратилади. Р.Я.Абрамович-Лехтманнинг тадқиқотларида ифодаланишича, 1 ёшли ва 1 ёшу 2 ойлик болада турли нарсалар билан ҳаракат қилишининг оддий тури жадал ривожланади. Бошқача айтганда, унда жисмлар билан муайян ҳаракатни амалга оширишнинг нисбатан барқарор усуллари шакллана боради.

Шундай ҳаракатлар тобора ортади ва мураккаблашади, уларнинг моҳияти борган сари чуқурлашади. Бу ёшдаги болалар бемалол юрадиган бўлиб қолади, қўлларини аниқ ва тўғри ҳаракатлантира олади. Болада ўз-ўзига хизмат кўрсатишнинг дастлабки кўникмалари ҳосил бўлади, у тобора фаол ва мустақил бўла бошлайди. Бола гапира бошлашга ўрганиши уни атрофдагиларга муносабатини ўзгартиради ва болани атрофдагилар ҳаёти ҳақидаги билимлари кенгайди, янги билимлар олади. Боланинг ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар унинг жисмоний томондан ривожланишини мустаҳкамлайди.

Илк ёшдаги болаларнинг жисмоний ривожланиши хусусиятлари. Илк ёши даврида болалар жисмоний томондан тез ривожлана бошлайдилар. Бола ёшидан ошгач, унинг ташқи қиёфаси ҳам анчагина ўзгаради. Бу ўзгариш турли аъзоларнинг нисбати бошқача бўлиб қолганлигида кўринади. Бир ёшдан ошган боланинг бош суяклари илгаригидек тез ўсмайди. Бошининг ўсиши бироз секинлашиб, унинг эвазига қўл ва оёқлари тез ўса бошлайди.

Агар туғилгандан бир ёшга тўлгунча бўлган боланинг бўйи 25 см ўсса, 1 ёшдан 2 ёшга тўлгунча боланинг бўйи 10 смга ўсади 2 ёшдан 3 ёшгача эса, боланинг бўйи фақат 6-7 смга ўсади. Боғчагача бўлган даврда боланинг вазни ҳам ана шу тариқа ривожланади. Агар туғилгандан 1 ёшга тўлгунча бўлга боланинг вазни 3,5 кг ортади. Икки ёшдан 3 ёшгача эса фақат 1,5 кгга ортади. Бу маълумотлар ҳамма болалар учун ўртача ҳисобга тўғри келади.

Илк ёшидаги болалар суякларининг ривожланишида ҳам жиддий ўзгаришлар юз беради. Бу ёшдаги болаларда тоғайсимон суякларнинг ўсиши ва қотиши тезроқ давом этади. Умуртқа суяклари борган сари мустаҳкамланиб, суякланиш

(қотиш) жараёни тезлашади. Умуртқа суякларининг бундай ўзгариши бола юрганда, югурганда ва мураккаб сакраш ҳаракатларини бажарганда гавда оғирлигини кўтариш имконини беради. Бироқ илк ёшидаги болалар умуртқа суяклари ҳали жуда ожиз ва эластик бўлади. Тўғри ўтирмаслик, текис қилиб солилмаган ўринда ётиш натижасида боланинг умуртқа суяклари қийшайиб қолиши мумкин. ғийшайиб қолган умуртқа суягини тўғрилаш жуда қийин ишдир. Бола бир умрга майиб бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ота-оналар, агар эрта боғчага борса, боғча тарбиячилари бола суякларининг тўғри ва нормал ўсишига аҳамият беришлари керак.

Бола 2 ёшга бориб қолганда бош суякларида ҳам ўзгариш юзага келади. Калла суягининг туташмаган жойи, яъни калла лиқилдоқлари битиб кетиб, энса ва тепа қисмлари ўсади. Боланинг дастлабки сут тишлари чиқиб, жағи аввалгига нисбатан барқарор фаол ишлай бошлайди. Бир ёшга тўлган боланинг ҳаракатчанлиги орта борган сари унинг органлари фаолиятида ҳам муҳим ўзгаришлар юзага келади. Маълумки, ҳар қандай ҳаракат қон айланиши билан нафас олишнинг актив ишлашини тақозо қилади. бола бир ёшга тўлгач бемалол юриб, ҳар хил ҳаракатларни қиладиган бўлгач, унинг юрак вазни ҳамда ўпкасининг хажми анчагина катталашади. Юрак мускуллари ҳам бир мунча мустаҳкамланиб қон босими бир қадар ошади. Бу эса қон томирлари уришининг секинлашишига олиб келади. Масалан, чақалоқ боланинг қон томири минутига 120-130 марта урса, илк ёшида боланинг юраги 110-120 марта урадиган бўлиб қолади. Илк ёшидаги бола организми жисмоний жихатдан жадал ривожланишида давом этар экан, ўсаётган организм жуда кўп озуқа моддаларни талаб қилади, ёшидан ошган бола турли хил озуқа моддаларни асосан овқатдан олади. Бола ёшидан ошгач, кўкрақдан ажратилади. Ана шу даврдан ошлаб уни катталар истеъмол қиладиган овқатларга секин-аста ўргатила бошланади. Боланинг фақат она сутини истеъмол қилишидан бошқа овқатларни ҳам истеъмол қилишга ўтиши унинг овқат ҳазм қилиш органларида ўзгариш ясайди. Бир ёшдан ошган боланинг ошқозони бир мунча кенгайди, ичаклари мустаҳкамланади. Лекин илк ёшидаги болаларни ҳали катта одамлар истеъмол қиладиган юқори калорияли овқатлар билан овқатлантириб бўлмайди. Боланинг бу ёшдаги даврида

ҳам асосий овқати сут ва сутдан тайёрланган овқатлар, яъни энгил ҳазм бўладиган овқатлар бўлиши керак. Бу ёшдаги болалар овқатида сутнинг ўрнини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. Сут ва сутдан тайёрланган овқатлардан бола ўзининг жисмоний ўсиши учун зарур бўлган минерал тузлари (кальций, фосфор каби), ҳар хил витаминларни (А,В,С,Д) олади. Бола организмнинг ўсиши учун зарур бўлган жуда кўп озуқа моддалар ўсиши учун зарур бўлган жуда кўп озуқа моддалар асосан нондан ва дондан (ёрмалардан) тайёрланган овқатларда бўлади. Бола шунинг учун ҳам нонни жуда ёқтиради. Лекин бу ёшдаги болаларни асосан нон билан овқатлантириш ярамайди, чунки” нон анча оғир ҳазм бўладиган овқатдир. 2 ёшдан бошлаб болага доимий равишда ҳар хил сабзавотлар (сабзи, помидор, картошка каби) ва мевалар (олма, апельсин, нок, қулупнай, гилос, олча каби) ёки шуларнинг шарбатларини (соки) бериб бориш керак.

Шубҳасизки, илк ёшидаги болаларнинг жисмоний жиҳатдан нормал ўсишлари учун уларга жуда кўп оқсил моддалар керак бўлади. Болалар кўп миқдордаги оқсил моддаларни сут ва сутдан тайёрланган овқатлардан ҳамда гўшт, мол ёғи, тухум каби оқсилга бой овқатлардан оладилар.

1 ёшдан 3 ёшгача бўлган болаларнинг жисмоний жиҳатдан нормал ва соғлом ўсишлари учун оилада ҳам, яслида ҳам уларни қатъий тартибга асосланиб сифатли овқатлантиришга жиддий эътибор билан қараш керак.

Илк ёшидаги бола овқатланишида юзага келадиган кўп ўзгаришлар боланинг қон таркибини ҳам ўзгартиради. Овқатнинг хили ортган сари қондаги энг муҳим элементлар бўлиши гемоглабин ва эритроцитлар миқдори ортади. Лекин шундай бўлса ҳам бу ёшдаги бола организмни юқумли касалликлардан муҳофаза қилиб турадиган оқ қон таначалари (лейкоцитлар) ҳали етарли миқдорда бўлмайди ва улар турли юқумли касалликларга тез чалинадиган бўлади. Бунинг учун нима қилиш керак. Шундай қилиб, илк ёшидаги бола жисмоний жиҳатдан тез ўсишда давом этса ҳам, у ҳали ташқи муҳит

ўзгаришларига яхши мослаша олмаган бўлади. Шунинг учун муҳитнинг салгина ўзгариши болага дарҳол таъсир қилади. Бола янги муҳит шароитида тез толиқади, боланинг соғлом ўсиши учун унинг организмини мустаҳкамлайдиган тадбирларга, яъни қатъий кун тартибига, гигиена қоидалари ва организмини мунтазам тарзда жисмоний жиҳатдан чиниқтиришга риоя қилиш керак.

Илк ёшдаги болаларда асаб тизимини ривожланиш. Боланинг илк ёшдаги даврида ҳам асаб тизими тез ривожланишда давом этади. Бу даврда бош миянинг ҳажми ва вазни анчагина ортади. Масалан, бир ёшдан 2 ёшгача киргунча бош миясининг вазни 940 г дан 1025 г га ортади. 2 ёшдан 3 ёшгача бўлган даврда эса бола миясининг вазни 1025 г дан 1112 гр га ортади.

Бу даврда бола мияси вазнининг ортиши билан бирга миянинг ички қисмларида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Мия пўстидаги асаб хужайраларининг (нейронларининг) тизилиши мураккаблашади, яъни нейронларнинг шохсимон ўсимталари тобора орта боради. Бош мия пўстидаги асаб хужайраларининг такомиллашуви турли ассоциацияларнинг (муваққат алоқаларнинг, шартли рефлексларнинг) юзага келишини осонлаштиради ва тезлаштиради.

Илк ёшидаги болани асаб тизимининг ривожланишида ҳам асаб толаларининг миэлинизацияланиши давом этади. Бу даврда асосан бош мия ярим шарларидаги асаб ҳароратларини бир – бири билан боғловчи асаб толалари миэлин пардаси билан қорилиб, бир-биридан ажратилади. Бола психикасининг ривожланишида бунинг аҳамияти ғоят каттадир. Чунки шу муносабат билан, яъни асаб толаларининг бир-биридан ажратилиши билан турли таассуротлар (кўзғолишлар) асаб тизимида тезроқ тарқалади ва равшанроқ акс эттирилади асаб хужайраларини бир-бири билан боғлайдиган жуда ҳам нозик асаб толаларининг миэлин пардаси билан қорилиб, бир-биридан ажратилиши бутун асаб тизимининг тобора уйғун ва пухта ишлашига ёрдам беради. Бош мия ярим шарлари пўстидаги асаб ҳароратларининг такомилланиши натижасида мия пўсти нерв системасидаги барча қуйи бўлимлар фаолиятини аста-секин ўзига бўйсундира боради. Ана шу тариқа боланинг бутун ҳаётида олий асаб

фаолиятининг роли орта боради.

Гўдак болаларга нисбатан илк ёшидаги болаларда шартли рефлекслар дифференциялашган характерга эга бўла боради, яъни шартли рефлексларнинг хили орта боради. Илк ёшидаги болалар асаб тизимининг ривожланишига энг характерли томонлардан бири шундан иборатки, бу даврда шартли тормозланишининг ишлай бошлаши туфайли бу ёшдаги болалар айрим ҳаракатлардан ўзларини дарҳол тўхтата оладиган бўладилар. Масалан, 2 ёшли болага “тегма”, “жим бўл”, “тўхта”, “йўқ” каби сўзларни тегишли қўл ёки бошқа ишоралар билан айтилса, у ўзини баъзи ҳаракатлардан тия олади.

Илк ёшидаги болалар олий асаб фаолиятининг ишида сигналлар тизимининг нисбати ўзгаради. Агар 1 ёшгача бўлган бола асосан 1-сигналлар системаси орқали ташқи муҳитни акс эттирса, 2 ёшга тўлгандан сўнг 2-сигналлар системаси ҳам ишга туша бошлайди. Лекин боқчагача тарбия ёшидаги даврда 1-сигнал системасининг фаолияти барибир устун бўлади. Илк ёшидаги даврда 2-сигнал тизими доирасида, яъни нутқ материаллари, сўзлар, гапларга нисбатан шартли рефлекслар юзага кела бошлайди. Бу ёшдаги болалар анчагина сўзларнинг маъносини тўғри тушуна оладиган бўладилар.

Илк ёшидаги болалар анализаторлари ҳам тобора такомиллашиб боради. Уларнинг кўриш, эшитиш, таъм ва ҳид билиш, тери ҳамда ҳаракат сезгиларининг сезгирлиги анча ўткирлашади. Ана шуларнинг ҳаммаси илк ёшидаги болалар психикасининг янада ривожланиши учун қулай шароит туғдиради.

Маълумки, боланинг илк ёшидаги даври бутун сезги аъзоларининг жадал тараққий этиш даври, яъни сензитив давр ҳисобланади. Аслини олганда боланинг 3 ёшгача бўлган даври сензитив тараққиётининг бошланиш давридир. Бу даврдан бошалб боланинг турмуш тажрибаси орта боради. Болаларнинг ташқи олами билишдаги фаолликлари ортган сари умр бир-биридан индивидуал жиҳатдан фарқ қила бошлайдилар.

Бунинг сабаби шундаки, ҳар бир бола бола махсус шароитда ўзига хос равишда фаоллик кўрсатади ва теварак-атрофидаги турли-туман нарса ва ҳодисаларни билишга

ҳаракат қилади. бу эса уларда ҳар соҳага доир ўнлаб саволларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Мана шуларнинг барчаси боланинг мактабгача ёш даврида бошланадиган ҳақиқий сензитив давр учун асос яратади.

Илк ёшидаги болалар психикасининг тараққий этиши. Илк ёшидаги болаларнинг анализаторлари яхши такомиллашгани ва улар эркин ҳаракат қила олиш имкониятига эга бўлганликлари туфайли бу даврда болалар психик жиҳатдан тез ривожланадилар.

Илк ёшидаги боланинг турмуш тажрибаси деярли йўқ бўлгани учун уни ҳамма нарса қизиқтиради. У ўзининг кундалик тинимсиз ҳаракатлари давомида катталарга тақлид қилиб, мустақил равишда кийиниш, ечиниш, овқат ейиш, ювиниш каби ҳаракатларни ўзлаштира бошлайди. Бу даврдаги бола ўзининг кундалик ҳаракатлари давомида ҳеч бир эринмай, кўз ўнгидаги ҳамма нарсаларни текшириб кўради. Натижада жуда кўп янгиликларни билиб олади, ўзининг сезги идрокни, тасаввур ва хотирасини, тафаккур ва нутқини, ҳиссиёт ва хаёлини – умуман ҳамма психик жараёнлари ривожланади.

Идрок, хотира тасаввурнинг ўсиши. Бу ёшдаги даврда

сезгиларнинг ривожланиши анализаторни тобора такомиллашуви билан боғлиқдир. 2,5 ёшли боланинг сезгилари (кўриш, эшитиш, ҳид ва таъм билиш, тери ва ҳаракат каби) унинг ҳар кунги хилма-хил ҳаракатлари давомида турли нарсаларга бевосита тўқнаш келиши

натижасида ривожланади. Сезгиларнинг нормал ривожланиши бола идрокнинг тараққиёти учун замин бўлади илк ёшидаги боланинг идроки анча ривожланган бўлса ҳам, хали катта одамлар идрокдан кескин фарқ қилади. биринчидан илк ёшидаги болаларда турмуш тажрибаси йўқлиги туфайли уларнинг идроклари ҳам англашилмаган характерга эга бўлади. Улар кўп нарсаларга биринчи марта дуч келадилар. Шунинг учун болалар идрок қиладиган кўп нарсалар уларга енгиллик, яъни дастлабки таассурот кучига

эга бўлади. Иккинчидан эса илк ёшидаги болаларнинг идроки кўпинча ихтиёрсиз характерга эга бўлади, яъни уларнинг идрокида муайян бир мақсадни кўзлаш хали сезилмайди. Шунинг учун уларнинг идроки бир нарсадан бошқа бир нарсага беихтиёр кўчиб кетаверади. Лекин бу ёшдаги болаларда ҳиссиёт кучли бўлгани учун улар ўзларини қизиқтирадиган, ҳайрон қолдирадиган, ҳиссий кечинмалар уйғотадиган нарсаларни идрок қиладилар.

Масалан, ёрқин рангли ва товушли ўйинчоқлар суратлар ва ҳоказоларга қизиқадилар.

Одатда, аффектив ҳолатга берилишини ёки аффектив таъсирланиши бола катталар билан мулоқотда психик жиҳатдан қониқмаслик ҳосил қилади. Психологик маълумотларга кўра, "портлаш", "лов этиш" хусусиятига эга бўлган аффект қуйидаги сабаблар билан вужудга келади.

1) катталар боланинг ҳоҳиш-истакларини тушунмаслигини, имо-ишораси ва юз-чеҳра ҳаракатларига, пантомимикасига (юз билан тана ҳаракатлари қўшилиши) эътиборсизлиги;

2) боланинг ихтиёрсиз хатти-ҳаракатига батамом қаршилиқ кўрсатиши, шунингдек, унинг талабини бажармаслиги, қониқтирмаслиги;

3) боладаги ўзгаришларга оид билимлардан беҳабарлиги, бу ўзгаришларни олдиндан сеза олмаслиги ва бошқалар.

Жазавага тушишнинг хусусияти ва даражаси боланинг яшаш шароити ҳамда, катталарнинг муносабатида ўз ифодасини топади ва маҳаллий мезонлар ёрдами билан аниқланади, катталар ёрдами билан аниқлаб борилади.

Бир ёшли ва ундан сал ошган боланинг ҳар хил ҳаракатли ўйинларда муваффақиятсизликка учраши кўзланган ишни бажаришидаги нохуш кечинмалар унинг руҳий дунёсида дастлабки жазава (аффектив) туйғу ва ҳисни вужудга келтиради. Шунингдек, ўз фаолиятида учрайдиган кўнгилсиз воқеаларга шахсий муносабатни билдириш акс эттиришнинг янги шакли таъсирланиш (реакцияга киришни таркиб топтиради. (йиғлаши, қайсарлик қилиш, кулиш, гапириш).

Аччиқланиш, жаҳл қўзғалиши, гапириши, қаҳру-ғазаб

туйғуларининг хусусиятини тадқиқ қилган Т.Е.Конникова маълумотларига биноан, бир ёшли болада кўпинча безовталаниш, хатти-ҳаракатдаги “портлаш”, қаҳри қаттиқлик юзага келади. Олиманинг фикрича, унинг психикасида пайдо бўлаётган хулқ ҳосиласи тиришқоқликнинг ўзига хос кўринишидан иборат бўлиб, у ўзи ёқтирган нарсани тезроқ қўлига олиш ҳоҳиши билан узвий боғлиқдир.

Илк ёшидаги болаларнинг тили чиқиши билан идрокида ҳам ўзгариш юзага келади. Чунки бола атрофидаги катта одамларнинг нутқини тушуниб идрок қилиш билан нарсалар ҳақидаги тажрибасини оширади ва шу йўл билан нотаниш нарсаларни билиш имконияти кенгайди. Болалар идрокининг такомиллашувида сўзнинг аҳамияти шундан иборатки, сўз ўз моҳияти жиҳатидан умумлашган характерга эга бўлиб, у нарсаларни умумлаштириш имконини беради. Бола сўз ёрдамида ўхшаш нарсаларни оддийгина гуруҳларга ажрата бошлайди. Илк ёшидаги болаларнинг нутқи чиққан бўлишига қарамай, улар ҳали вақт ва фазо каби мураккаб тушунчаларни тўғри идрок қила олмайдилар, чунки уларда ҳали турмуш тажрибаси йўқ. Бундай мураккаб тушунчалар кундалик ҳаёт давомида секин-аста ҳосил қилиб борилади.

Шундай қилиб, илк ёшидаги болалар идрокининг ривожланишида нутқнинг роли ниҳоятда катта. Ана шуни назарда тутиб, ота-оналар, тарбиячилар катталар нутқдан идрокни ривожлантирувчи восита сифатида кенг фойдаланишлари керак. Бунинг учун болалар билан кўпроқ гаплашиш, уларга эринмай теварак-атрофдаги турли хил нарсалар ҳақида сўраб бериш, боланинг турли туман саволларига тушунарли қилиб жавоб бериш керак.

Илк ёшидаги болаларнинг диққат, хотира, тафаккур, хаёл, ҳиссиёт ва ирода каби мураккаб психик жараёнларда ҳам жиддий ўзгаришлар юзага келади. Бир ёшгача бўлган болаларнинг диққати ниҳоятда беқарор ва ихтиёрсиз бўлса, 2 ёшга тўлганда диққатида янги сифатлар юзага кела бошлайди. Бола ўсиб улғайган сари унинг диққати барқарорроқ бўла бошлайди. Диққатнинг озми-кўпми барқарор бўла бошлагани шунда кўринадики, бола ўзини қизиқтирган бирон нарса билан узоқ вақт мобайнида шуғуллана олади.

Илк ёшидаги болаларда диққатнинг ихтиёрсизлиги ва беқарорлиги уларда тормозланиш жараёнининг хали кучсизлиги билан боғлиқдир. Бу ёшдаги болаларга тормозланишга нисбатан кўзғолиш жараёни кучли (устун) бўлганлиги сабабли кўзғолиш жараёни мувозанатлаша олмай, кўзғолиш устунлик қилади ва бош мия ярим шарларининг

тобора янги-янги қисмларига тарқалиб кетаверади. Илк ёшидаги, яъни икки ёшга тўлиб уч ёшга қадам қўйган болаларда диққатнинг ихтиёрий тури ҳам ривожлана бошлайди. Бу ёшдаги болаларда кўринадиган ихтиёрий диққат аломатлари катта одамларнинг буйруқ ва топшириқларини бажариш билан боғлиқ бўлган фаолиятларда ривожлана бошлайди.

Илк ёшидаги боланинг ёши улғайиб атроф-мухитдаги турли-туман нарсалар ҳақида тасаввурлари кўпайган сарининг хотираси ҳам тез ривожлана бошлайди. Бу ёшдаги боланинг хотираси асосан ихтиёрсиз хотирадир. ҳар кимнинг ўз тажрибасидан маълумки икки-уч ёшлик даврида боланинг кўрган билган нарсалари эсида яхши сақланиб қолмайди, чунки бу ёшда турмуш тажрибаси хали жуда оз бўлади ҳамда эсида олиб қолишда ҳеч қандай система бўлмайди. Шу сабабли эсида олиб қолиш туфайли юзага келган ассоциациялар (муваққат алоқалар) локал характерга эга бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бу ёшда эсида олиб қолинган нарсалар узук-юлук, яъни бир-бири билан боғланмаган бўлади. Шу сабабли бир-бири билан боғлиқ бўлмаган, якка-якка холда юзага келган муваққат алоқаларни тиклаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам одатда “мен эс-эс биламан” ёки “сал-пал эсимда қолган” деб гапирилади. Илк ёшидаги болаларнинг хотираси эсида олиб қолишлари ихтиёрсиз бўлиши билан бирга механик характерга ҳам эга. Болалар нарсаларни мантикий тарзда эсларида олиб қололмайдилар, чунки уларнинг нутқи етарли даражада ривожланмаган ва турмуш тажрибалари (тасаввур бойликлари) жуда оз. Бу ёшдаги болаларнинг механик хотиралари жуда кучли. Буни болаларнинг жуда кўп сўзларни тезда эслаб қола-

олишида кўриш мумкин, лекин улар ҳамма сўзларнинг ҳам маъносига тушунавермайди, боланинг нутқи ўсиб, сўз бойлиги тобора ортган сари мантикий хотираси ривожлана бошлади. Лекин уларда эмоционал хотира жуда кучли бўлади.

Илк ёшининг охирига келиб, яъни уч ёшга тўлиш олдида бола нутқидан алоқа воситаси сифатида бемалол фойдалана оладиган бўлади, боланинг бундай хусусиятларга эга бўлиб бориши бутун психик тараққиётига ва айниқса тафаккурнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатади. Болалар тили чиқа

бошлагач, даставвал ўзига энг яқин бўлган кишилар ва энг кўп кўрадиган нарсаларнинг номини, масалан “ойи”, “опа”, “да-да”, а-да”, “ма” “ол”, “бер” каби сўзларни айтадилар.

Икки ёшга тўлган бола кўрган нарсаларини сўз билан ифодалаб, идрок қилаётган нарсаларнинг маъносини яхшироқ тушунадиган бўлади. Бола энди айрим узук-юлук сўзлардагина эмас, балки содда гаплардан фойдалана бошлайдилар. Бироқ бу ёшдаги боланинг товуш чиқариш аппарати ҳам етарлича такомиллашгани сабабли унинг талаффузида анча камчиликлар учрайди. У айрим сўзларни катта одамлардек аниқ ва тўғри талаффуз эта олмайди. Бундан ташқари сўз бойлиги етишмаслиги туфайли имо-ишоралардан фойдаланадилар. Шунинг учун айрим ҳолларда энди гапира бошлаган боланинг тилига тушуниш қийин бўлади. Буни ситуатив яъни, айти шу шароит билан боғлиқ бўлган тил деб юритилади. Боланинг бундай ўзига хос тилини унинг энг яқин одами бўлмиш онаси ва отасигина тушунади. Сўз бойлиги орта боргач, боланинг ўзига хос бўлган ситуатив тили ҳақиқий, яъни ҳамма учун тушунарли тилга айланади.

Илк ёшидаги болалар тафаккурининг ўсишига нутқ жуда катта таъсир кўрсатади. Чунки тил билан тафаккур ўзаро узвий боғлиқ жараёндир. Лекин илк ёшидаги болаларда хали том маънодаги тафаккур бўлмайди. Бу ёшдаги болаларнинг тафаккурлари ўзига хос хусусиятларга ҳамда аниқ характерга эгадир. Бу деган сўз шуки, улар айти

чоғда идрок қилиб турган нарсалари ҳақидагина жуда содда тафаккур қила оладилар бундан ташқари, бу ёшдаги болаларнинг тафаккур жараёнларида ҳаракат элементлари кўп бўлади. Шунинг учун ҳам уларнинг тафаккурини баъзан ҳаракатли тафаккур деб ҳам юритилади. Илк ёшидаги болаларда хали тафаккурнинг фикрий операцияларини, яъни анализ, синтез, умумийлаштириш қабиларни кўрмаймиз. Улар қўлларидаги ўйинчоқларини ёки қўлларига тушиб қолагн нарсаларни амалий (айлантирадилар, пайпаслайдилар, бузиб кўрадилар таҳлил қиладилар. Лекин синтез қилишга ҳам қурбилари етмайди). Лекин бундан илк ёшидаги болалар фикрий жараёнларни амалга оширишга қодир эмаслар, деган маъно келиб чиқмайди. Илк ёшининг охирига келиб тафаккурнинг ўсишида нутқнинг роли жуда ошади. Бола янги сўзларни мумкин қадар кўпроқ билиб олиб, улардан ўз тафаккурида кенг фойдалана бошлайди. Бу эса фикрлаш жараёнларининг ўсишига ёрдам беради. Болада сўзлар воситаси билан таҳлил ва синтез қилиш, абстракциялаш ҳамда умумлаштиришнинг дастлабки аломатлари кўрина бошлайди.

Тафаккурнинг ўсишида яна бир босқич шундан иборатки, илк ёшининг охирига келиб бола айрим тушунчаларни билиб олишга ва бу тушунчаларнинг энг муҳим белгиларини ўзлаштиришга муваффақ бўлади. Масалан, бола кўпинча катта кишилар билан болалар ўртасидаги фарқни билишга қизиқади. У бу фарқни кузатиб, таққослаб, кўпгина саволларга жавоб

топади. Натижада бола тегишли тушунчаларнинг айрим белгиларини билиб олади. 3 ёшга тўлай деб қолган бола катта ёшдаги ҳамма одамларнинг ишга барвақт кетишларини жуда яхши билади. Агар бу ёшдаги болага “аданг энди барвақт ишга кетмайди” дейилса, у ҳайрон бўлиб қолади. Чунки катта одам бўлган адасининг ишга бормаслиги унинг тушунчасига тўғри келмайди. Унинг

тушунчасида ҳамма катта одамлар эрталаб барвақт ишга кетиши керак. Шунинг учун у ҳеч бир ўйлаб ўтирмай, “дадам катталар-ку!” деб жавоб беради.

Илк ёшидаги болалар тушунчалардан фойдаланиб, содда хулосалар чиқаришга ўргана бошлайдилар. Улар бир неча ҳукмлардан фойдаланиб, катта, кичик, баланд, паст, кўп, оз каби содда хулосалар чиқара оладилар, бу эса тафаккурнинг янада ривожланиши учун замин яратади. Бу даврнинг яна бир муҳим жиҳати, бундан амалий ҳаракат тафаккури ҳам ривожлана бошлайди. Бунда катталар ҳаракатнинг моҳиятини тушунтирадилар ва ҳаракатни қай йўсинда бажаришини ўргатадилар: Болани “олиб кел”, “жойига қўй”, “расм чиз”, “ушлаб тур” каби сўз бирикмаларидан иборат топшириқнинг моҳияти билан таништириб, кейин унга ҳаракатни бажариш йўллари (“қаламни мана бундай ушла”, “ аввал қўлингга ол”, “Олдин ўнг қўлинг билан тут”, “ғошиқни бундай ушлаб оғзингга олиб бор” деб) кўрсатилади ва аста-секин бола бу ҳаракатларни ўзлаштириб, бажаришга ҳаракат қиладилар.

Шунинг учун ҳам болада предметли ҳаракатни ўстириш мураккаб жараёнدير.

Илк болалик даври амалий ҳаракат тафаккури вужудга келадиган давр ҳисобланиб, қўл жараёнлари турли нарсалар ва қурилмалар билан алмашинади. Жисмлар билан турли ҳаракатларни ўзлаштиришда улардаги муҳим ва ўзгармас аломатларни ажратиш кўникмаси ҳосил бўлади, натижада умумлаштириш ва умумий тушунчаларни ўзлаштириш жараёни рўй беради. Янги шароитда предметли ҳаракатдан фойдаланиш боланинг ақлий ўсишига ижобий таъсир қилади. Боланинг ўз ҳатти ҳаракатини катталарнинг ҳаракати билан солиштириш (онасига, ёки онасига ўхшатиб пиёлани кўтариш, ёки арғимчоқни айлантириш, сакрашга интилиш) ва унинг ўхшаш жиҳатларини топиш боланинг ақлий ўсиши учун муҳим аҳамиятга эга.

Хаёлнинг ўсиши. Хаёл 2 ёшнинг охири ва 3 ёшнинг бошларида болалар жуда тез ривожланади. Илк ёшидаги болаларда мураккаб психик жараёнлардан бири бўлиши хаёл ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу ёшдаги болаларнинг хаёли асосан ихтиёрсиз хаёл бўлади холос. Улар хали маълум мақсад асосида ихтиёрсиз тарзда хаёл юргиза олмайдилар. Боланинг туш кўриши ҳам ихтиёрсиз хаёл фаолияти билан боғлиқдир. Илк ёшидаги болаларда хаёлнинг ривожланиши улар ўйнайдиган

Ўйинлар мазмуннинг ўзгариб туришида яққол кўринади. Бу ёшда боланинг ўйинлари хали жуда оддий бўлади. Аслида улар том маънодаги ўйин бўлмай балки чинакам ўйинга тайёргарликдир. Бу ёшдаги болаларнинг содда ўйинларини машқ ўйинлари, ҳаракат ўйинлари, манипуляция (тимирскилаш) ўйинлари деб аташ мумкин. Бундай ўйинларда бола ўйинчоқларни бир жойдан 2-жойга олиб бориб кўяди, машиналарни юргизиш кўради ёки қиз бола бўлса, кўғирчоқларига гапиришга ҳаракат қилади, кубикларни устма-уст қилиб таклайди ва шу каби ҳаракатларни бажаради. Бундай содда ўйинларда ҳам бола хаёлини бойитадиган мазмун йўқ

Бола 2 ёшга тўлгач, унинг ўйинларида жиддий ўзгариш рўй беради. Боланинг ўйинига энди тақлидий ҳаракатлар кўшилади. Болани катталардан кўрган билганларини ўйинда тақлиддан так-рорлай бошлайди. Бу даврда бола машиначасини у ёқдан бу ёққа силжитиш ёки тепалиқдан сиргантириб тушириш билан чекланмай, шофёрларни ҳаракатини бажаради. Қиз болалар эса кўғирчоққа ўзларича хиргойи қилиб аллалар

айтибгина қолмай, ўйинчоқ краватчаларга ётқизиш тебратишга, агар ит хурса “ту тет” деб хайдашга уринадилар. Боланинг бундай ўйинларида эса энди тикловчи хаёлни юзага кела бошлаганини кўрамиз.

Нутқнинг ўсиши бола хаёлининг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Бола катталарнинг гапларига тушунадиган бўлгач, ҳар турли эртак ва ҳикояларни қизиқиб тинглайдиган бўлади. Болалар ўзлари биладиган, ўзларига яхши таниш бўлган нарсалар (ҳайвонлар, болалар каби) ҳақидаги ҳикояларни жони-дили билан эшитадилар бола бундай ҳикояларни эшитишда бевосита ўзининг идрокига, тасаввурларига таянади. Бундай ҳикояларда (“уч айиқ”, “қизил шапкача”, хўрандалар ҳақида) ўйлаб чиқарилган воқеа боланинг ўзи ҳақиқатда иштирок қилган, идрок қилган воқеаларга уланиб кетади. Натижада боланинг тажрибаси ортади ва мустақкамланади. Бу эса ўз навбатида бола хаёлининг ўсишига ёрдам беради. Ҳар бир ҳикояни эшитганда болада хилма-хил тасаввурлар юзага келади. Бола бу

тасавурлари ёрдамида хаёл қилиш қобилиятига эга бўлади. Бола ҳикоя эшитиш орқали олган тасавурларини сўзлар билан ифодалайди, тажрибаси ошиб боради. 3 ёшда боланинг хаёл образлари теварак атрофдаги предметларнинг таъсирида туғилади ва маълум мақсадга бўйсунди. Бола қўғирчоқни кўриб бўлгандан кейин, уни кийинтиради ва “ухлашга” ётқизади. Борди-ю шу он “айиқча”ни кўриб қолса диққатини қўғирчоқдан олиб, ана шу “айиқча” га қаратади ва у билан “сайр қилишга” кетади. Болада тажриба ортиб бориши билан хаёл ҳам бойиб боради. Кичкина болаларда хаёл анча ривожланган бўлади.

Бола предмет билан кўпроқ алоқа қилиши, улар билан муносабатда бўлиши ва уларнинг хусусиятларини текшириб кўриши керак. Бу билан унда дастлаб айрим предметлар ва ҳодисалар ҳақида тасавурлар бойиб боради, мантиқий тафаккур ривожлана бошлайди.

2-3 ёшли бола кўп нарсани кўришни, кўп нарсани билишни ва тушунишни истайди, бу унинг қизиқувчанлик ва синчковлик хусусиятидан келиб чиқади. У ҳамма жойга “тиқилади”, катталарга ҳалақит бериб, уларни тинкасини қуритиб жуда кўплаб саволар беради. Катталар мана шу саволларнинг ҳаммасидан болаларда тафакурни ўстириш ва теварак - атрофдаги оламни тўғри тушунтиришни тарбиялашда фойдаланишлари керак. Бола бу саволларга тушунарли жавоб олганидан кейин, уни ўз ўйинларида акс эттиради ва шу йўл билан уларни хотирасида мустаҳкам сақлаб қолади.

Бола 2,5 ёшлардан савол бера бошлайди. Аввал саволлар кўпроқ предметларнинг номи ҳақида бўлса, кейинчалик нималарга ишлатилиши ҳақида бўлади.

Боғчагача ёшдаги болаларнинг 2-муҳим ютуғи она тилини ўзлаштириб олишларидир. 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган давр нутқнинг жадаллик билан ўсиш даври ҳисобланади. Бола 2 ёшга тўлганда ҳаракатларнинг ҳам номларини билиб олади. Бу ёшдаги бола нутқида луғат ҳажми кам - атиги 15 та сўз бўлади. Лекин бола хаёлдаги образ билан борликдаги идрок қилаётган нарса ва

предметларни аралаштириб юборади.

Бир ярим ёшдан кейин фаол ёки мустақил нутқ жадаллик билан шакллана бошлайди. Бола катталар билан алоқа қилишда сўзлардан фойдаланишга киришади, бу билан боланинг нутққа ўтиш даври бошланади. Нутқ алоқа қилиш воситаси бўлиб қолади. Сўз бойлиги ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўса бошлайди. Луғат бойлиги бола бир ёшга кирганда бир неча сўздан тахминан 12-20 та 2 ёшга кирганда 200-300 сўздан, 3 ёшга кирганда 1500-2000 сўздан иборат бўлади. Луғат бойлигининг ўсиши, шу билан бир қаторда, боланинг ўсиши, унинг ҳаёт шароити ва тарбиясига боғлиқдир.

Илк ёшидаги болаларнинг ҳиссиётларида ҳам анчагина ўзгаришлар юзага келади. Боладаги биринчи ҳис-туйғулар овқатланиш, ухлаш ва иссиқлик каби биологик эҳтиёжларни қондириш ёки қондир-масликдан пайдо бўлади. Ке-йинчалик ҳаракатланиш, предмет-ларни идрок қилиш, одамлар билан муносабатда бўлиш каби янги эҳтиёжлар ўса бошлайди.

2-3 яшар болалар жуда импульсив –ихтиёрсиз бўладилар. Болада пайдо бўлган ҳис-туйғу ва истакларини дарҳол ҳаракатларда кўрсата бошлайди. Шу сабабли бола ўзига ёққан қулай ва қизиқарли фаолиятдан қаноатланади ва ҳамиша шундай фаолиятга интилади. Боланинг ҳис-туйғуси ўзининг кайфиятини ва кечинмаларининг тезлашиб туриши билан ҳаракатланади. Шодлик билан ҳафалик бир-бирига яқин туради: кулги орқасидан йиғи, йиғи орқасидан эса кулги келади. Норозилик, ғазаб, ўжарлик ва жаҳл каби аффектларнинг жуда узоқ давом этиши бола учун ғайри –табiiй ҳодисадир. 2-3 ёшли болалар ўз туйғуларини тутиб тура олмайдилар, болалар катта одамларнинг “мумкин эмас” деб огоҳлантиришларига қарамай, бирданига қаттиқ йиғлашлари, кулишлари ёки қичқиритишлари мумкин. 2-3 ёшли болаларга бошқаларнинг туйғулари тез таъсир этади. 1-2 ёшли бола йиғлаши билан оқ бошқа болалар ҳам йиғлашга тушадилар. Демак, болалар бир –бирига ихтиёрсиз тақлид қиладилар. Лекин бу хусусият бола ўсган сари заифлашиб боради.

Кейинчалик болалар катталарнинг эркалашини, норозилик кўпинча, рад этиш ва талаб қилишларини фарқ қила бошлайдилар. Боланинг хатти-ҳаракатларига нисбатан теварак-атрофдаги одамларнинг муносабати ва бола ҳаётининг

қандай ташкил этилганлиги унинг хатти-ҳаракатларида ўзининг ижобий ёки салбий ифодасини топади.

Болада ижобий ёки салбий туйғунинг устун бўлишига қараб, унда тетиклик, хушчақчақлик, эзма-лик, пассивлик ва хаяжонланиш каби кайфиятлардан бирортаси пайдо бўлади. ғазаб, кўрқуш, норозилик ва жаҳллик каби салбий эмоцияларинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик керак. Бола ўзининг ҳис-туйғуларини, ўзидаги ҳиссий ҳолатни хали яхши бошқара олмайди. Арзимаган нарса билан кулиб турган боланинг

бирдан йиғлаб юбориши ёки йиғлаб турган боланинг бирдан кулиб юбориши ҳеч гап эмас. Бироқ бундай ҳолатни катта одамларда мутлақо ажратиб бўлмайди. Катта одамлар ўзларининг ҳис-туйғуларини жуда яхши идора қила оладилар.

Илк ёшининг охирига келиб, боланинг турмуш тажрибаси ўсиши ва нутқининг ривожланиши натижасида юксак ҳиссийётлар, яъни интеллектуал, эстетик, ўртоқлик ҳислари юзага кела бошлайди бола ўзини ажаблантирган янги нарсаларни кўриб хайратда қолади бу билан ақлий туйғулари намоён бўлади. 2 ёшдан ошган бола чиройли жозибадор нарсаларни ёқтиради. Чунотчи, бу ёшдаги болага чиройли кийим кийгизилса, у ўзини ғоят мамнун сезади. Бола илк ёшининг охирига келганда мусиқага, яъни шўх ва чиройли куйларга нисбатан жуда ижобий ва фаол муносабатда бўла бошлайди. Мусиқага истеъдодли болалар ҳатто ўзлари ашула ҳам айтадиган, рақсга тушадиган бўладилар, болаларнинг ана шундай фаолиятларида уларнинг эстетик туйғулари яққол намоён бўлади.

Илк ёшидаги болаларда барча психик жараёнлар маълум даражада ривожланар экан, бу умуман, улар онгининг ривожланишига замин бўлади. Тили чиқиб, идрок ва тафаккур анчагина ўсган бола теварак – атрофдаги ҳар турли нарсаларга онгли муносабатда бўла бошлайди. Бола ўзининг турли эҳтиёжларини англаб, ўзининг шахсини шакллантира бошлайди. Машхур рус физиологи И.М. Сеченовнинг тили билан айтганда, бола ана шу даврдан бошлаб ўз сезгиларини теварак – атрофдаги нарсалардан ажратиб, ўз-ўзини англай бошлайди. Бу ёшдаги болаларнинг сўз бойлигида ўз шахсини билдирувчи

“мен” деган олмош тез-тез учраб турадиган бўлади. 2-3 ёшли бола ўзининг кайфияти таъсирида ўйламай ҳаракат қилади. Шу ёшдаёқ болалар бир-биридан ўзларининг ахлоқий хислатлари билан фарқ қиладилар. Бир бола бошқа бир боланинг кўлидаги хавас қиладиган нарсасига хасадсиз, хотиржам қарай олади, иккинчи бир бола бировларнинг нарсасини сўроқсиз олмайди, бу ҳаракат ахлоқий тормознинг ифодасидир. Лекин худди шу ёшдаги бошқа бир бола уринади. Уни ўзини, истагини идора қилиш одати йўқ, чунки унга бундай одат ўргатилмаган. Ана шу тариқа бола жуда элементар тарзда бўлса ҳам ўзини шахс сифатида англай бошлайди. Бинобарин, ана шу даврдан бошлаб илк ёшдаги болаларнинг шахсий (индивидуал) хусусиятлари камол топа бошлайди.

Болани мустақил ҳаракатларини ташкил этишдан эътиборан унда иродавий хислатлар тарбиялана бошлайди. Сочил-ган ўйинчоқларни йиғиштириб, ўз жойига қўйиш, йўқолган нарсаларни ўзига топтириш вазифасининг ўзиёқ бола учун муҳим топшириқдир.

Бундай топшириқлар болани мустақилликка ва сабот – матонатлиликка ўргатади ва бу билан болада характер, ирода ва тафаккурнинг жуда муҳим сифатлари таркиб топади.

Боланинг катталарнинг талабларини бажариши учун, бу талаблар асосли ва унинг кучи етадиган даражада бўлиши лозим. Болага топшириқ берилгач, унинг бажарилишини сўзсиз кузатиш керак.

Боланинг ўз иродасини тарбиялаш учун унга шароит яратиш лозим. Чунки иродавий хислатлар фақат доимий равишда машқ қилиш орқали тарбияланади. Кундалик тартиб –қоидаларга риоя қилиш ирода, интизомлилик, уюшқоқлик ва озодалиликни тарбиялашда ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Катталарнинг яхши хулқи болалар учун намуна бўлиши керак. Лекин биргина намунанинг ўзи етарли эмас. Балки ижобий иш ва ҳаракатларга доимо ўргатиб туриш керак, фаол фаолият жараёнидагина болада энг зарур кўникма, малака, одат ва ахлоқий хислатлар пайдо бўлади ҳамда мустаҳкамланади.

Бу даврда болада “мен ўзим” концепциясининг вужудга келиши шахсий фазилатлар шаклланишига олиб келади ва

худди шу пайтларда бола шахс сифатида таркиб топа бошлайди. Болада шахсий ҳаракатлар пайдо бўлиши ўсишнинг янги даври бошланганини билдиради.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Р.Я.Абрамович–Лехтманнинг тадқиқотлари ҳақида сўзлаб беринг.
2. Бола мияси вазни ортишининг аҳамиятини асослаб беринг.
3. Илк ёшдаги болаларда асаб тизимини ривожланишининг ўзига хос жиҳатларини тушунтиринг .
4. Илк ёшдаги болаларнинг жисмоний ривожланиши хусусиятлари.
5. Илк ёшидаги болаларда шартли рефлексларнинг ортиши ва унинг аҳамияти.
6. Илк ёшидаги болалар психикасининг тараққий этиши
7. Илк ёшидаги болаларда идрок хусусиятларининг пайдо бўлиши
8. Илк ёшидаги болаларда хотира тасаввурнинг ўсиши.
9. Илк ёшидаги болаларда хаёлнинг ўсиши.
10. Илк ёшида иродавий хислатлар тарбияланиши омиллари.

Адабиётлар:

1. Смирнова Е. О. Развитие воли и произвольности в раннем и дошкольном возрастах. –М.: “Изд-во” 1998
2. Марцинковская Т.Д. История детской психологии. – М.: “Изд-во” 1998
3. Мухина В.С. Психология дошкольника М., 1999
4. Виготский Л.С. Детская психология. Кн. В 6-ти т. Т.4. М.,1989
4. Норбошева М. Болалар психологияси . Тошкент., 2002
5. Нишонова З.Т., Алимова Г.К. “Болалар психологияси ва уни ўқитиш методикаси”. Т.: 2005 йил
6. Фозиев Э. Тафаккур психологияси . Т., 1989
7. Мактабгача таълим журнали
8. [www.ziyonet.uz.](http://www.ziyonet.uz), www.pedagog.uz , [www.psixol.uz.](http://www.psixol.uz)

